

УДК 81-115:811.111+811.161.2

АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ У ТЕРМІНОСИСТЕМІ БАНКІВСЬКОЇ СФЕРИ (на матеріалі англійської та української мов)

Петрина О. С.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проведено зіставний аналіз антонімічних пар та антонімічних рядів у лексико-семантичному та структурному аспектах. Виділено основні групи термінів-антонімів за відповідними критеріями. Встановлено спільні та відмінні риси антонімії в досліджуваних терміносистемах, доведено її системний характер.

Ключові слова: антонімічний ряд, контрарний, комплементарний, векторний антоніми, антонім-конверсив.

Петрина О. С. Антонимические отношения в терминосистеме банковской сферы (на материале английского и украинского языков). В статье проведено сопоставительный анализ антонимических пар и антонимических рядов в лексико-семантическом и структурном аспектах. Выделены основные группы терминов антонимов по соответствующим критериям. Установлено общие и отличительные черты антонимии в исследуемых терминосистемах и доказано ее системный характер.

Ключевые слова: антонимический ряд, контрарный, комплементарный, векторный антонимы, антоним-конверсив.

Petryna O. S. Antonymous relations in English and Ukrainian terminology systems of banking sphere. The article highlights the antonymous relations in English and Ukrainian banking terminology. The author conducts a comparative analysis of antonymous pairs and antonymous sets in lexico-semantic and structural aspects. According to lexico-semantic classification, antonyms in the terminology systems of both languages are divided into the following types: contrary antonyms, complementary antonyms, converse antonyms and reversive antonyms. Antonymous relations of converse and complementary types prevail over two other types.

Key words: antonymous pairs, antonymous sets, contrary, complementary, converse, reversive antonyms.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Термінологія має системний характер, якій властива точність, визначеність, впорядкованість. Вона є підсистемою літературної мови, тому зазнає впливу лексико-семантичних явищ, ключовими з яких вважаємо синонімію та антонімію. У той час як термінологічна синонімія позбавляє термінологію точності, вносить варіативність, антонімічні відношення – слугують проявом її системності та цілісності. Творення антонімічних пар у термінології завжди цілеспрямоване і обґрунтоване, адже використовується на позначення крайніх полюсів термінологічного поля, з урахуванням логічних можливостей термінологічної системи. Кожен складник антонімічної пари виступає як окремий повноцінний термін і характеризується стилістичною нейтральністю. Саме цим антонімічні пари в термінолексичі відрізняються від аналогічних у літературній мові, де лексичні одиниці набувають стилістичних нюансів.

Актуальність дослідження зумовлена загальною спрямованістю сучасних термінознавчих досліджень на комплексне вивчення феномену антонімії у термінології банківської сфери, що сприятиме систематизації та структуризації досліджуваних терміносистем.

© Петрина О. С. Антонімічні відношення у терміносистемі банківської сфери (на матеріалі англійської та української мов)

Метою наукової розвідки є комплексний аналіз антонімічних відношень у терміносистемах банківської сфери англійської та української мов у зіставному аспекті.

Мета роботи зумовлює виконання таких **завдань**:

- провести зіставний аналіз антонімічних пар та антонімічних рядів на лексико семантичному рівні;
- з'ясувати структурний склад антонімів досліджуваних терміносистем;
- виявити перетин антонімічних та синонімічних відношень у досліджуваних терміносистемах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвістичних дослідженнях питання існування антонімічних відношень у термінології є дискусійним. Так, Л. Новиков вважає, що термінологічній лексиці не властива здатність до антонімічного протиставлення [11, 85]. Л. Булаховський заперечує існування однокореневих антонімів, хоча ця думка й суперечить строгій логічності протилежних понять [1, 39]. У сучасних лінгвістичних дослідженнях більшість вчених (Панько Т., Кочан І., Мацюк Г.) не заперечують існування антонімії у термінологічній лексиці і стверджують, що «антонімія як семасіологічна категорія невід'ємна від термінологічних систем, що номінативно систематизують наукові поняття – складну багату мережу протиставлень, що сприяє суттєвому впорядкуванню термінологічної сфери» [12, 188]. Цимбал Н. стверджує, що антонімія не ускладнює терміносистему, навпаки, може допомогти з'ясувати і розмежувати значення синонімічних, полісемічних, паронімічних слів. Виявлення антонімічних відношень у термінолексичній допомогает систематизувати поняття, точніше визначити їхнє місце в терміносистемі, адже часто навіть пояснення через протилежне є ефективним способом доведення істини [15, 192].

Колган О. наголошує, що антоніми не порушують, а підкреслюють виявлення мовної системності, бо ґрунтуються на відмінності всередині одного і того ж явища (якості, властивості, стану, руху, тощо) [5, 20]. Даниленко В. стверджує, що антонімія в термінології репрезентована чи не ширше ніж у загальнолітературній мові [2, 25]. Мостовий М. підкреслює співвідносність антонімічних лексем, тобто значення антоніма набирає протиставлення лише у його порівнянні з іншим антонімом. Взяті окремо лексеми антонімічних пар протиставних характеристик не виявляють. Тому для визначення явища антонімії слід знайти відповідну одиницю з протилежним значенням [10, 122–123].

У контексті нашого дослідження терміни-антоніми характеризуються цілком визначеними парадигматичними властивостями, фронтальною протилежністю і розрізненням за диференційною ознакою, тісно пов'язаною з її основною дефінітивною функцією [12, 186]. Полюга Л. антонімічними вважає лексеми з протиставними співвідносними значеннями, що перебувають у взаємній залежності й характеризують явище одного плану [13, 5]. Тараненко О. антонімами називає не лише слова (переважно однієї частини мови) з протилежним значенням, а й їхні окремі значення, стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що поєднуються певною семантичною спільністю, розрізняються на цій самій основі максимально протилежними значеннями [14, 27].

У контексті нашого дослідження антонімами будемо вважати слова, значення яких пов'язані відношеннями зіставлення діаметрально протилежних ознак тотожної якості як основи семантичної опозиції. Опозиція можлива лише тоді, коли між її членами існують не тільки розпізнавальні, а й спільні ознаки, тому різниця між ними виокремлюється тільки на тлі тотожності [3, 238].

Виклад основного матеріалу дослідження. Антонімічні пари формують терміни, яким притаманні: однорідні ознаки, несумісні ознаки та дихотомічність спільної родової ознаки. Наприклад, терміни *external payment* (зовнішній розрахунок), і *internal payment* (внутрішній розрахунок) виступають видовими назвами одного родового поняття (розрахунок) і одночасно

вказують на його протилежні ознаки за способом виникнення (внутрішній і зовнішній); при цьому родовій ознаці властива дихотомічність.

Ми проаналізували статті економічних термінологічних словників української та англійської мов та зафіксували по 103 антонімічні пари у кожній з терміносистем.

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що явище антонімії є характерним для терміносистем банківської сфери української та англійської мов. Антонімічні лексеми утворюють елементарні мікрополя і є необхідним засобом вираження протилежних відношень між поняттями досліджуваних термінологій.

На рівні антонімічних відношень англійська банківська лексика, як і українська, є досить неоднорідною за структурою, складом і ступенем протилежності. Залежно від типу протилежності банківські терміни-антоніми англійської та української мов поділяються на такі класи:

1) терміни-антоніми, що виражають контрадикторну протилежність і утворюють пари, члени яких позначають полярно протилежні поняття та взаємовиключають один одного, тобто заперечення одного з них дає визначення іншого. Прикладами контрадикторної антонімії можуть слугувати пари спільнокоренових термінів, один з яких утворений за допомогою словотвірного префікса зі значенням заперечення або відсутності певної ознаки, наприклад: *liquid funds – illiquid funds* = ліквідні фонди – неліквідні фонди; *current assets – non-current assets* = оборотні активи – необоротні активи; *direct profitability – indirect profitability* = пряма прибутковість – непрямая прибутковість; *agio – disagio* = ажіо – дисажіо; *secured loan – unsecured loan* = забезпечена позика – незабезпечена позика.

Контрадикторні терміни можуть бути також виражені різнокореновими лексемами із протилежним значенням та складними термінологічними сполуками, в яких у антонімічних відношеннях знаходиться лише один із компонентів складного терміна: *debtor – creditor* = дебітор – кредитор; *assets – liabilities* = активи – пасиви; *maximum interest – minimum interest* = максимальний відсоток – мінімальний відсоток; *securities gains – securities losses* = прибутки від цінних паперів – збитки від цінних паперів;

2) терміни-антоніми, які відображають контрарну протилежність і передбачають існування проміжного терміна. У контрарному зіставленні утворюється антонімічний ряд, де лише крайні члени виражають антонімію, а середні вказують на збільшення чи зменшення якісної ознаки. Такі термінологічні ряди не є типовими для досліджуваних терміносистем, як-от: *high yield rate – average yield rate – low yield rate* = висока норма доходності – середня норма доходності – низька норма доходності; *par-value stock – low par-value stock – no par-value stock* = акція з номіналом – акція з малим номіналом – акція без номіналу; *high inflation – moderate inflation – low inflation* = висока інфляція – помірною інфляція – низька інфляція; *high interest – low interest – minimum interest* = високий відсоток – низький відсоток – мінімальний відсоток; *long-term loan – medium-term loan – short-term loan* = довготерміновий кредит – середньотерміновий кредит – короткотерміновий кредит. Ці антонімічні ряди є ідентичними у досліджуваних термінологіях обох мов;

3) терміни-антоніми передбачають комплементарну протилежність і мають на меті не взаємозаперечення, а додатковість (комплементарність), тобто складники таких пар не містять в собі будь-якої негативної ознаки, а лише нейтральну сутність. Комплементарна пара також не може бути розширена за рахунок проміжного компонента. Наприклад, *fixed rate – floating rate (of currency)* = фіксований курс – плаваючий курс (валюти); *national currency – foreign currency* = національна валюта – іноземна валюта; *variable annuity – fixed annuity* = змінний аннуїтет – фіксований аннуїтет; *domestic loan – external loan* = внутрішня позика – зовнішня позика; *perpetual shares – term shares* = безстрокові акції – строкові акції;

4) терміни-антоніми, що віддзеркалюють векторну протилежність різноспрямованих ознак, дій, властивостей. Вони мають усі семантичні характеристики комплементарних антонімів, які доповнюються лише наявністю спрямування, тому їх з повним правом можна вважати різно-

видом останніх [6, 8], наприклад: *to open an account – to close an account* = відкривати рахунок – закривати рахунок; *to deposit money – to withdraw money* = вносити гроші – забирати гроші; *to draw interest – to pay interest* = одержувати відсотки – сплачувати відсотки.

Згідно з наведеною класифікацією можна стверджувати, що у досліджуваних терміносистемах найширше представлені антонімічні відношення контрадикторного, та комплементарного типу і значно рідше контрарного та векторного.

На підставі структурного аналізу антонімічних лексем банківської сфери української та англійської мов можна виділити різнокореневі та спільнокореневі антонімічні пари.

У різнокореневих антонімах значення протилежності реалізується шляхом семантичного протиставлення різнокореневих морфем. Прикладами цього типу антонімії слугують такі антонімічні пари: *national currency* (національна валюта) – *foreign currency* (іноземна валюта); *high profitability* (висока прибутковість) – *low profitability* (низька прибутковість); *elasticity of demand* (еластичність попиту) – *elasticity of supply* (еластичність пропозиції); *profit* (прибутки) – *loss* (витрати).

Серед різнокореневих антонімів у терміносистемах фіксуємо незначну кількість інтернаціональних лексем, які запозичилися парами, наприклад: *inflation* (інфляція) – *deflation* (дефляція); *debtor* (дебітор) – *creditor* (кредитор); *maximum liabilities* (максимальна відповідальність) – *minimum liabilities* (мінімальна відповідальність); *horizontal merger* (горизонтальне злиття) – *vertical merger* (вертикальне злиття); *maximum interest* (максимальний відсоток) – *minimum interest* (мінімальний відсоток).

Спільнокореневі антоніми у досліджуваних термінологіях реалізуються таким чином:

1) шляхом чергування префікса з нулем префікса: *secured loan – unsecured loan* = забезпечена – незабезпечена позика; *direct liabilities – indirect liabilities* = умовне зобов'язання – безумовне зобов'язання; *legal owner – illegal owner* = законний власник – незаконний власник; *current assets – non-current assets* = обігові активи – необігові активи; *personal account – impersonal account* = особовий рахунок – безособовий рахунок.

Найпродуктивнішими префіксами протилежного значення у цій категорії в англійській мові вважаємо *un-, in-, il-, im-, non-*, а в українській – *не-* та *без-*. Проте, у банківській термінології фіксуємо і антонімічну пару інтернаціоналізмів, яка утворена префіксальним шляхом: *agio – disagio* = ажіо – дисажіо;

2) шляхом використання парних полярних префіксів: *internal audit – external audit* = внутрішній аудит – зовнішній аудит; *appreciation of currency – depreciation of currency* = підвищення вартості валюти – падіння вартості валюти; *to open an account – to close an account* = відкривати рахунок – закривати рахунок; зареєстровані акції – незареєстровані акції = *listed shares – unlisted shares*;

3) шляхом використання парних полярних суфіксів, що фіксуються переважно у антонімічних парах іменників англійської мови: *payer – payee* = одержувач – платник; *endorsee – endorser* = індосат – індосант; *drawer – drawee* = векселедавець – векселеотримувач;

4) шляхом використання парних полярних прийменників: *above par value – below par value* = вище номіналу – нижче номіналу; *above inflation – below inflation* = вище інфляції – нижче інфляції; *with interest – without interest* = з відсотковою ставкою – без відсоткової ставки; *in the money option – out of the money option* = опціон зі сприятливою ставкою – опціон з несприятливою ставкою. Даний тип формування антонімічних пар є регулярним у англійській термінології та оказіональним в українській;

5) шляхом творення складних слів, які фіксуються значною мірою серед українських антонімічних пар: короткострокова позика – середньострокова позика – довгострокова позика (*short-term loan – medium-term loan – long-term loan*); векселедавець – векселеотримувач (*drawer – drawee*); платоспроможність – неплатоспроможність (*solvency – insolvency*).

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що спільнокореневі антоніми у досліджуваних терміносистемах представлені значно більшою кількістю пар, ніж різнокореневі. Проте, ядром банківських терміносистем є антонімічні терміни словосполучення з протиставлюваними значеннями, які складаються з головного компонента і залежного. Зазвичай головним компонентом виступає іменник, який є виразником родового поняття даної терміносистеми. Залежні компоненти представлені прикметниками, дієприкметниками, числівниками, іменниками (з прийменником чи без нього) і виражають протилежні ознаки родового поняття. Серед таких термінів двохкомпонентні утворення складають найчисельнішу групу: *time draft – sight draft* = строкова – безстрокова тратта; *debt capital – equity capital* = позиковий капітал – власний капітал.

Трикомпонентні терміни-словосполучення не є достатньо регулярними. Наприклад: *fixed exchange rate – floating exchange rate* = фіксований валютний курс – плаваючий валютний курс; *high yield rate – average yield rate – low yield rate* = висока норма доходності – середня норма доходності – низька норма доходності.

Чотирикомпонентні антонімічні терміни-словосполучення фіксуємо значно рідше, наприклад: *to increase average collective period – to reduce average collective period* = збільшувати середній рівень сплати дебіторської заборгованості – зменшувати середній рівень сплати дебіторської заборгованості; *majority shareholder – minority shareholder* = власник контрольного пакету акцій – акціонер без контрольного пакету акцій; *to increase average collective period – to reduce average collective period* = збільшувати середній період сплати дебіторської заборгованості – зменшувати середній період сплати дебіторської заборгованості.

Співпадіння кількості компонентів в ідентичних антонімічних словосполученнях англійської та української мов не є абсолютними, тому і кількість даних словосполучень в досліджуваних мовах не ідентична.

За основу класифікації термінів-словосполучень беремо класифікацію запропоновану Михайловою Т. В. [9, 3], яка базується на відмінностях протиставлюваних атрибутів. Відповідно компоненти, що протиставляються в термінах-словосполученнях поділяються на три групи:

1) атрибутиви, що мають антонімічні зв'язки і у загальноживаній мові: *to open – to close* = відкривати – закривати (*to open an account – to close an account* = відкривати рахунок – закривати рахунок); *high – moderate – low* = високий – помірний – низький (*high inflation – moderate inflation – low inflation* = висока інфляція – помірна інфляція – низька інфляція); *long – short* = довгий – короткий (*long payback period – short payback period* = довгий період окупності – короткий період окупності);

2) атрибутиви, що антонімізуються і в інших терміносистемах: *horizontal – vertical* = горизонтальний – вертикальний (*horizontal merger – vertical merger* = горизонтальне злиття – вертикальне злиття); *internal – external* = внутрішній – зовнішній (*internal contract – external contract* = внутрішній контракт – зовнішній контракт); *legal – illegal* = законний – незаконний (*legal owner – illegal owner* = законний власник – незаконний власник); *maximum – minimum* = максимальний – мінімальний (*maximum interest – minimum interest* = максимальний відсоток – мінімальний відсоток); *credit – debit* = актив – пасив (*credit account – debit account* = рахунок активу – рахунок пасиву);

3) атрибутиви, що перебувають в антонімічних зв'язках лише в межах банківської терміносистеми, тобто в загальноживаній лексиці не є антонімами: *domestic loan – external loan* = внутрішня позика – зовнішня позика; *clean bill of exchange – documented bill of exchange* = документована тратта – недokumentована тратта; *time draft – sight draft* = строкова тратта – безстрокова тратта; *fixed exchange rate – floating exchange rate* = фіксований валютний курс – плаваючий валютний курс.

Приклади підтверджують тезу про те, що вище подані антонімічні пари є регулярнішими в англійській банківській термінології у порівнянні з українською.

Одним із виявів системних відношень у терміносистемах вважаємо зв'язок антонімії і синонімії, тобто в антонімічній парі протилежне значення може бути виражене кількома термінами-синонімами. Подібні парадигматичні відносини отримали у дослідженнях різні назви: термінологічне антонімічно-синонімічне об'єднання [9, 14], антонімо-синонімічний блок [4, 62; 8, 73]. Антонімо-синонімічні зв'язки у досліджуваних терміносистемах реалізуються у таких структурах:

1) парній чотиричленній: рахунок активу = готівковий рахунок – рахунок пасиву = безготівковий рахунок (*credit account – debit account*); векселедавець = трасант – векселеотримувач = трасат (*drawer – drawee*); індосат = жират – індосант = жирант (*endorsee – endorser*); domestic loan = internal loan – foreign loan = external loan (внутрішня позика – зовнішня позика = закордонна позика); *ex interest = with interest – cum interest = interest free* (з відсотком – без відсотка);

2) парній шестичленній: *assets = profit = revenue – liabilities = loss = expenses* (активи = прибутки = надходження – пасиви = видатки = витрати); *sound = hard = convertible currency – nonconvertible = soft = inconvertible currency* (тверда = конвертована валюта – неконвертована валюта);

3) непарній : позиковий капітал – статутний капітал = власний капітал (*debt capital – equity capital*); *blank credit = clean credit = unsecured credit – secured credit* (бланковий кредит = кредит без забезпечення = незабезпечений кредит – забезпечений кредит).

Зіставний аналіз антонімо-синонімічних блоків свідчить, що співпадіння синонімічних рядів у антонімічних парах не є абсолютним, все ж фіксуємо наявність більшості структурних типів антонімо-синонімічних об'єднань у терміносистемах англійської та української мов.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Антонімія у терміносистемах виконує систематизуючу функцію, за допомогою якої дається вичерпна характеристика понять, явищ процесів банківської діяльності. Зіставний аналіз банківських термінів-антонімів англійської та української мов на семантичному рівні свідчить про наявність контрадикторних, контрарних, комплементарних та векторних антонімічних відношень. Проте, в обох мовах терміни-антоніми контрадикторного та комплементарного типу представлені значно ширше, ніж векторні та контрарні. Встановлено, що в обох досліджуваних терміносистемах переважають спільнокореневі антоніми. Найбільш регулярними в обох терміносистемах є двокомпонентні словосполучення. Проте, співпадіння кількості компонентів в ідентичних англійських та українських антонімічних словосполученнях не є абсолютним. Наявність антонімічно-синонімічних відношень у даних терміносистемах фіксуємо у спільнокореневих і різнокореневих антонімічних рядах. Перспективним, на нашу думку, вважаємо комплексне вивчення антонімічно-синонімічних об'єднань у банківській термінології англійської та української мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Нариси із загального мовознавства. – Видання 2-ге виправлене та доповнене/ Булаховський Л. А. – К. : Радянський школяр, – 1959. – 308 с.
2. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. – М., 1971. – С.7–67.
3. Дудок Р. І. Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках. Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 358 с.
4. Иванова В. А. Синонимно-антонимические блоки // Вопросы грамматики и лексикологии русского языка: межвузовский сборник научных трудов. – Кишинев: Штиинца, 1979. – С. 61–78.
5. Колган О. Антонімія української гірничої термінології / О. Колган // Вісник: Проблема української термінології. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка» – 2008. – № 620. – С. 200–203.
6. Лепеха Т. В. Лексико-семантичні та словотвірні-структурні особливості судово-медичної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01/ Т. В. Лепеха. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
7. Лисеченко Л. А. Лексико-семантична система української мови/ Л. А. Лисеченко // – Х. : Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 1997. – 129 с.
8. Михайлишин Б. П. Антонімо-синонімічні блоки в термінології // Українське мовознавство: міжвідомчий науковий збірник. – К. : Либідь, 1992. – Вип.19. – С.71–79.

9. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01/ Т. В. Михайлова. – Харків, 2002, – 20 с.
10. Мостовий М. І. Лексикологія англійської мови. – Х. : Основа, 1993. – 323 с.
11. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке: семантический анализ противоположностей в лексике /Л. А. Новиков. – М. : Изд-во Московского университета, – 1973. – 290 с.
12. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Коган, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 215 с.
13. Полога Л. М. Про антоніми та їх використання // Словник антонімів української мови / За ред. Л. М. Паламарчука. – 2-ге видання, доопрацьоване і виправлене. – К., – 2001. – С.23–29.
14. Тараненко О. Антоніми // Українська мова: енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та інші / 2-ге видання, виправлено і доповнено – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 12–23.
15. Цимбал Н. Л. Антонімічні відношення в термінології органічної хімії/ Н. Л. Цимбал. Українська термінологія і сучасність: збірник наукових праць. – К., 1998. – 1998. – С.188–192.

Лексикографічні джерела

1. Жданова И. Ф., Вартумян Э. Л. Англо-русский экономический словарь. – М. : Рус. Яз., 2000. – 880с.
2. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник – К. : Т-во «Знання», – 2002 – 566 с.
3. Шимків А. Англо-український тлумачний словник економічної лексики. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 429 с.
4. Українсько-англійський словник: Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити: Понад 12500 термінів/ Уклад. : С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко. – К. : Школа, 2003. – 568 с.
5. Англійсько-український словник: Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити: Понад 12500 термінів/ Уклад. : С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко. – К. : Школа, 2003. – 568 с.